

У визначеннях мовної норми наголошується на а) суспільному визнанні зразків комунікатів (або висловлювань); б) обов'язковості дотримання зразків, кодифікованих у словниках, граматиках; в) динамічній природі мовної норми, що відбиває історичну змінність літературної мови, а також змінність соціально-культурних оцінок норми на синхронному зрізі мови. Літературна норма, реалізуючись на синхронному рівні, завжди містить у своєму змістовому плані елементи мовної діахронії, виявляє якнайтісніший зв'язок із літературною традицією. В самому переліку лексичних, граматичних, стилістичних норм простежується їх неоднорідний характер, оскільки вони проєктуються на одиниці мовної системи з більшою чи меншою мірою рухливості, змінності щодо стабільного ядра мовно-виразових засобів.

Поняття норми, як відомо, властиве не лише літературній мові як формі, різновиду національної мови. Про норми національної мови йдеться тоді, коли ознаки цієї мови виокремлюються в зіставленні з ознаками споріднених мов. Навіть коли такого прямого зіставлення начебто не передбачено, називаються характеристичні риси, які відмежовують одну споріднену мову від іншої.

В історичному плані норми національної мови охоплюють її звукову (фонетичну або фонологічну) будову, особливості словотвірної, словозмінної, синтаксичної організації. Норми національної мови залежно від деталізації їх опису і обраної моделі можуть становити ряд протиставлень ядерних одиниць щодо співвідносних засобів спорідненої мови, або становити ареали реалізації цих ядерних одиниць у просторі однієї національної мови.

Територіальні та соціальні діалекти як форми існування національної мови так само мають свої норми, однак останні підпорядковуються визначальним системним ознакам, які зумовлюють віднесеність певних комунікатів до конкретних виявів національної (етнічної) мови.

Типи мовних норм привертають увагу дослідників у зв'язку з історією літературної мови, комунікативною лінгвістикою (скажімо, співвідношення мовних, вербальних, і немовних, невербальних, компонентів у процесі комунікації), чи не найбільшою мірою — у зв'язку зі стилістикою (норми офіційно-ділового стилю, норми публіцистичного, наукового стилів, художньо-стильові норми тощо).

Акцентування на виборі мовного зразка і критеріях, за якими цей зразок кодифікується, пов'язане з категорією оцінки, тобто маємо говорити як про обов'язковий параметр про аксіологічну сутність літературної норми. В тому чи іншому трактуванні типів мовних норм виявляються різні оцінки, різна мовна компетентність носіїв літературної мови.

Запропонована метафора «просторова і часова глибина літературної норми» має привернути увагу до норми, що характеризується, по-перше, певним просторовим виміром — поширенням літературної мови в соціумі, або в мовно-культурному просторі, по-друге, до часового параметру — періоду, протягом якого той чи інший стандарт оцінюється комунікативною спільнотою як загально визнаний, коли його кодифікують різні лінгвістичні джерела саме як стандарт, як норму.

Метафора «просторова і часова глибина» літературної норми ґрунтується на розумінні літературної норми як певного конструкту, який на певному історичному етапі витворюється в свідомості людей, належних до однієї комунікативної спільності. Мову, тексти, писемні та усні зразки-комунікати сприймають, усвідомлюють як свої не тільки щодо відтворюваності, а й щодо впізнаваності зразка і, що важливо, — віднесеності його до певного часу й території поширення.

Не випадково сучасні мовці часто ставлять питання: в якій області України мова, тобто мовна практика, найближча до сучасної літературної мови? Тобто літературну мову, її основи, носії мови прагнуть бачити в певному просторовому вимірі.

Засвоєний з 50-х років вислів «полтавсько-київський діалект як основа літературної

мови» накладає й сьогодні відбиток на суспільну свідомість носіїв української мови. А втім, у визначенні конкретних різновидів літературної мови не так просто дати просторову кваліфікацію норми. Адже якщо в художньому стилі через його прив'язаність до розмовного джерела безпосередньо виявляються просторові ознаки літературної мови (відтворення усної живої мови персонажів, стилізація мови автора-оповідача), то в таких стилях, як науковий, офіційно-діловий, літературна норма виявляє найвищий ступінь стандартизованості, причому говорити про діалектну основу такої стандартизованої літературної мови можна з великою мірою умовності. Часто в науковій практиці послуговуються поняттям «загальнолітературна норма», сутність якого визначається характером його протиставлення стильовим та стилістичним нормам.

Співвідношення між загальнолітературною та стильовими/стилістичними нормами можна простежувати на конкретних текстах, водночас загальнолітературна норма, передусім лексична, частково граматична, відбивається в словниках типу 11-томного Словника української мови. Оскільки в його назві немає слова «літературна», користувачі мають підстави сподіватися на широке охоплення словником просторових різновидів літературної норми, зокрема, лексичних, лексико-семантичних одиниць, які становлять повноцінні одиниці лексичного рівня національної мови. Думки про повноту словника національної мови (див. статтю Віктора Мойсієнка «Хто «засмітив» українську мову?» у газеті «Українське слово», ч. 41, 14. 10. 1999 р.), безумовно, актуальні: процес пізнання національної мови в усіх її просторових і часових вимірах безмежний, тому й справедливо говорить автор про «випуск періодичних додатків до національного словника».

Розширення лексичних джерел сучасної літературної мови обов'язково передбачає розв'язання проблеми мовної кодифікації.

Хто займається кодифікацією літературної норми (чи норм у їх рівневих або стилістичних різновидах), іншими словами, яка інституція встановлює, вводити нове слово, скажімо, запозичення, у словник сучасної української чи не вводити, або надавати статус загальноновживаного літературного слова діалектній лексемі, чи ні? Коли в ЗМІ запроваджується як нормативна часто вживана конструкція, вислів, що несе на собі соціально-культурне навантаження, наприклад, найменування часу, часових відтинків доби українською мовою, або використання просторових висловів *в Україні - на Україні*, існує перевірений шлях узгодження, консультування з мовознавчими центрами.

Коли йдеться про питання, що не мають такої соціально-культурної ваги, можемо спостерігати зміни кодифікованих форм, зовні не помітні, наприклад, введення до словників форм *виставковий* замість *виставочний*, *посадкова смуга* замість *посадочна смуга*, *зупинковий комплекс* замість *зупиночний комплекс*, *оперовий театр* поряд з *оперний театр*, чи вже більш виразне з погляду соціальної оцінки — *приймальня* замість *приймона*.

У сучасній літературній мові відбувається активний процес дистанціювання від російської мови. Розходження двох літературних мов в історії відбувалося, очевидно, по-різному; був час, коли російська мова дистанціювалася від української і польської мов, у ХХ ст. маємо інший процес — українська літературна мова в культивуванні своїх норм активно дистанціюється від російської мови, пор. *ждати* — *чекати* — *очікувати* (чи не *ожидать?*), *дождатися* — *дочекатися*, *держати* — *тримати*, *курити* — *палити*, *сторона* — *бік*, *доказувати* — *доводити*.

Начебто немає ніяких труднощів у розрізненні *бік* у людини (один і другий) і *сторони світу*, але обидва слова цікаво переплелися в таких утвореннях: *зусібч* і *осторонь*; *прибічники* якоїсь ідеї і *сторонні* спостерігачі, які стоять *осторонь*. Пор. дієслова *сторонитися* і *бокувати* або словосполучення — *всестороннє дослідження* і *всебічний аналіз*.

Рекомендуємо як сучасний офіційно-діловий загальнолітературний стандарт уживати вислови *довести* - *доводити* (правоту, ідею). Але читаємо в Олександра Олеся: «Орієнтуймося! Спасибі! Але на кого? — *докажіть!* Чи легко це зробити рибі, коли на березі лежить?»

У зв'язку з літературними нормами кінця ХХ ст. потребує осмислення й писемно-літературна практика класиків української літератури. Сучасні школярі, наприклад, оцінюють мову «Енеїди» Івана Котляревського як таку, в якій багато русизмів (до речі, в сучасній лінгвістичній практиці маємо також паралельне вживання термінів *росіянізми*, *русицизми*). У зв'язку з прочитанням, осмисленням класики варто, очевидно, застосовувати поняття **часової глибини літературної норми**.

З Котляревського, як відомо, починаємо хронологію нової української літературної мови, і хоч відлік цей умовний, проте для сучасних словників ілюстрації з Котляревського, зокрема з «Енеїди», становлять ті зразки лексичної норми, без яких специфіка лексико-семантичної системи національної мови була б неповною.

Зокрема, словник «Енеїди» засвідчує характерні тенденції продуктивного українського словотворення, наприклад, активність дієслів типу *штурманувати* (від *штурман*), *понеділкувати* (від *по понеділках*), прислівників і прислівникових сполук типу *вмах*, *вмиг*, *в розсипку*.

До речі, 11-томний СУМ зберігає в реєстрі слово *понеділкувати* з позначками *розмовне*, *застаріле* і не фіксує *штурманувати*. Словник Б. Грінченка до цього дієслова має ілюстрацію: «З Полінуром повстрівався, *штурманував* що при йому».

Часова віддаленість тексту «Енеїди» від сучасного слововжитку, безумовно, відбивається на тлумаченні тих самих слів у Словнику Б. Грінченка і в СУМі. Так, слово *розмир* у Словнику Б. Грінченка подано як 'розрив мирних відносин, війна'. 11-томний словник подає це слово з таким самим першим значенням та з другим — протилежним тлумаченням того самого поняття — 'мир, замирення', причому до цього протилежного значення наведено ту саму ілюстрацію з «Енеїди»: «Кричить [Еней]: Чи ви осатаніли! Адже ми *розмир* утвердили!»

Такі самі діаметрально протилежні оцінки маємо в обох словниках щодо реєстрового слова *богомаз*. Через характерну внутрішню форму (вона ніби суперечить денотативному змісту слова й відповідному контексту), мабуть, ще в часи створення словника Б. Грінченка ці слова мовці сприймали не однозначно.

Повторюючи думку про те, що «Енеїда» є скарбницею розмовних висловів української мови, маємо відзначити, що не всі вони зафіксовані в загальнономовному словнику з відповідними стилістичними ремарками, деякі заслуговували б на увагу і введення до сучасних синонімічних словників.

Чи можна вважати застарілим слово *турбація* (клопіт, турбота) у контексті «Еней Анхизович, сідайте, Турбацію не заживайте». Такого самого стилістичного колориту слово *мудрація* супроводжується в 11-томному словнику позначками *іронічне*, *жартівливе*. Словник синонімів С. Караванського до слова *турбація* містить ремарку «з живої мови». Отже, конкретне слововживання у творі Котляревського є нормативним і щодо стилістичного відтворення в сучасній літературній мові.

З погляду часової глибини літературної норми цікаву історію має слово *рація*. В «Енеїді» йдеться про «вітальну промову», пор.: «Посли к Латину приступились, Три рази низько поклонились, а старший *рацію* сказав». У сучасній мові нормативне слововживання: *Ти маєш рацію*, *Ти не маєш рації*, причому в цьому випадку нормативність пов'язана з певною просторовою ідентифікацією.

Наголосимо, що «Енеїда» Котляревського засвідчила зразки акліматизації іншомовних слів, усталення їх як виразних розмовних засобів. Тільки в етимологічному словнику можна було б знайти мотивацію називання самовдоволеної, розв'язної людини — *фертик* — порівняння з формою і назвою літери *ф* — «руки в боки». Для носіїв мови і знавців цього слова як синоніма з ряду *франт*, *джигун*, *жевжик* ця мотивація не прочитується.

Коли б текст «Енеїди» був «уживлений» у мовну культуру сучасних українців, то, напевно, й ще одне слово до відповідного синонімічного ряду додалося: «Ласощохлисти походжали, Всі *фертики* і паничі, На пальцях ногтики кусали, Розприндившись, як *навичі!*» У ряду синонімів *ферт*, *чепурун*, *піжон*, *жевжик*, *джигун*, *прилиза*, *сноб* (С. Караванський)

достойне місце мав би зайняти й *павич*.

Тільки філологи можуть дістатися до етимології слова *ланець* (обідранець, гольтіпака, безштанько, лахмітник і под.). Так називали солдатів ландміліції у XVIII ст. від німецького Land ‘земля, країна’ — частина війська за царювання Єлизавети. Через ледарювання, свавілля солдатів ландміліції назва *ланець* набула негативного змісту. Із тогочасної живої мови слово з виразним оцінним змістом потрапило в художній текст, залишившись в українській літературній мові з певною часовою позначкою — слово з «Енеїди» Котляревського.

Нерідко в складному питанні - що вважати в мові нормативним, а що ненормативним? — послуговуються критерієм «відповідає системі мови», чи «не відповідає системі мови». Тим часом варто зважити на часовий і просторовий контекст функціонування літературної норми, зокрема й на такі моменти:

1. У кожному з функціональних стилів сучасної літературної мови є своя просторова і часова глибина норми.

2. Не лише діалектне джерело літературної мови, а й різні часові форми існування літературної мови — джерело для рефлексії і переоцінки норми.

3. Норма — не лише відповідність системі, а реальне вживання в літературній практиці, частотність і авторитет соціальної оцінки.

4. У часи ревізії і рефлексії над мовною нормою можна передбачати не лише збільшення кількості можливих варіантів, а й потребу створення словників різних комунікативних сфер.